

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه الزهراء (س)

دانشکده الهیات

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته الهیات گرایش فلسفه و کلام اسلامی

عنوان

بررسی جنبه‌های نقلی از دیدگاه ملاصدرا درباره حیات پس از مرگ

استاد راهنما

دکتر زهره توازیانی

دانشجو

زینب احمدی فرد

بهمن ۱۳۹۱

دانشگاه الزهراء (س)

دانشکده الهیات

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته الهیات گرایش فلسفه و کلام اسلامی

عنوان

بررسی جنبه‌های نقلی از دیدگاه ملاصدرا درباره حیات پس از مرگ

استاد راهنما

دکتر زهره توازیانی

استاد مشاور

دکتر نرگس نظرنژاد

دانشجو

زینب احمدی فرد

بهمن ۱۳۹۱

کلیه دستاوردهای تحقیق متعلق به

دانشگاه الزهراء (س) می باشد.

تقدیم و تشکر

تقدیم به پدر و مادرم که الفبای علم و دانش را به من آموختند و همسر عزیزم که صبورانه و صمیمانه مرا در این تحقیق یاری نمود و پیگیری و همراهی ایشان در راهبرد این تحقیق بسیار مؤثر بود.

باشکر و سپاس فراوان از سرکار خانم دکتر زهره توایمانی که در تمام مراحل با کمال دلسوزی و بسیار عالمانه، راهنمایی

این رساله را به عهده داشتند.

و با قدر دانی از سرکار خانم دکتر نظر نژاد که با دقت و حوصله مشاوره این تحقیق را تقبل نمودند.

چکیده

ملاصدرا هم‌چون دیگر حکیمان مسلمان بر این باور است که انسان، موجودی دارای دو بعد جسم و روح است؛ و برای حیات او نیز نهایتی است و نهایت زندگی او نیز بر اساس حکمت حکیمانه خداوند در خلقت طراحی شده است. و از آن‌جایی که خلقت او عبث نبوده، جهانی دیگر وجود دارد که او مطابق آن‌چه در دنیا انجام داده، مستحق ثواب و عقاب می‌شود. بنابراین انسان بعد از مرگ تا رسیدن به زندگی جاودانه و ابدی، مراحل را طی می‌کند. او در آثار مختلف خود به این مراحل توجه داشته و با قواعد فلسفی و شواهد قرآنی به تشریح و تبیین آن‌ها پرداخته است. این مراحل به طور کلی به سه دسته عمده تقسیم می‌شوند: مراحل قبل از وقوع قیامت، که شامل موت، قبر، نفخ صور و برزخ می‌شود؛ مراحل وقوع قیامت و حشر، که مشتمل بر قیامت، علائم و احوال قیامت، بعث و حشر است؛ و مرحله آخر، مراحل پس از حشر است که عناوینی چون حساب و میزان، صراط و بهشت و جهنم در ذیل آن قابل بحث است. نگارنده در این رساله سعی نموده است تا وجوه نقلی بیان صدرایی در مسأله مربوط به حیات پس از مرگ را از آثار وی استقراء نماید. هر چند که تبیین ملاصدرا از مسأله معاد منحصر در نقل صرف نیست بلکه بیشتر از نقل، تکیه او بر عقل است که از فیلسوف هم همین انتظار می‌رود. اما تبیین نقلی او از مسأله معاد بیشتر رنگ و بوی کلامی دارد که خواننده در جریان این رساله آن را استشمام خواهد نمود.

واژگان کلیدی

ملاصدرا، حیات پس از مرگ، نقل، قیامت، بهشت و جهنم

فهرست مطالب

مقدمه	۱
۱ - فصل اول : حیات پس از مرگ در ادیان مختلف	۷
۱ - ۱ - حیات پس از مرگ در ادیان غیر ابراهیمی	۸
۱ - ۱ - ۱ - حیات پس از مرگ در دین هندو	۹
۱ - ۱ - ۲ - حیات پس از مرگ در دین سیک	۱۱
۱ - ۱ - ۳ - حیات پس از مرگ در دین بودا	۱۲
۱ - ۱ - ۴ - حیات پس از مرگ در دین زرتشت	۱۳
۱ - ۲ - حیات پس از مرگ در ادیان ابراهیمی	۱۶
۱ - ۲ - ۱ - حیات پس از مرگ در دین یهود	۱۶
۱ - ۲ - ۱ - ۱ - داورى، پاداش و مجازات	۲۰
۱ - ۲ - ۲ - حیات پس از مرگ در دین مسیحیت	۲۱
۱ - ۲ - ۳ - حیات پس از مرگ در دین اسلام	۲۴
۱ - ۳ - حیات پس از مرگ از دیدگاه ملاصدرا	۲۷
۱ - ۳ - ۱ - اثبات معاد از دیدگاه ملاصدرا	۲۸

۱ - ۳ - ۲ - اصول و مبانی نظریه معاد جسمانی ملاصدرا ۳۱

۱ - ۳ - ۲ - ۱ - نتیجه اصول دوازده گانه ۳۶

۲ - فصل دوم : نقلیات مراحل قبل از قیامت از دیدگاه ملاصدرا ۳۹

۲ - ۱ - موت ۴۰

۲ - ۱ - ۱ - موت حق است ۴۱

۲ - ۱ - ۲ - اثبات موت ۴۲

۲ - ۱ - ۳ - حکمت موت ۴۳

۲ - ۱ - ۴ - ماندنی های انسان بعد از مرگ ۴۴

۲ - ۱ - ۵ - تفاوت میان اجل طبیعی و اخترامی ۴۵

۲ - ۲ - ماهیت قبر، ثواب و عذاب قبر ۴۶

۲ - ۲ - ۱ - ماهیت قبر ۴۶

۲ - ۲ - ۲ - عذاب و ثواب قبر ۴۹

۲ - ۳ - برزخ ۵۱

۲ - ۴ - نفخ صور ۵۲

۲ - ۴ - ۱ - معنای صور ۵۴

۵۵ ۲ - ۴ - ۲ - انواع نفخه

۳ - فصل سوم : نقلیات مراحل وقوع قیامت و حشر از دیدگاه ملاصدرا... ۵۷

۵۸ ۳ - ۱ - قیامت

۵۹ ۳ - ۱ - ۱ - اقسام قیامت

۶۱ ۳ - ۱ - ۲ - نام‌های قیامت

۶۲ ۳ - ۱ - ۳ - مکان و زمان قیامت

۶۴ ۳ - ۲ - علائم و حالات ایجاد شده در روز قیامت

۶۸ ۳ - ۳ - بعث

۶۸ ۳ - ۳ - ۱ - اثبات بعث

۶۹ ۳ - ۳ - ۲ - استدلال‌های قرآن بر بعث

۷۰ ۳ - ۳ - ۳ - انواع بعث

۷۱ ۳ - ۴ - حشر

۷۲ ۳ - ۴ - ۱ - حشر مخلوقات بر اساس نیت‌هایشان

۷۵ ۳ - ۴ - ۲ - انواع حشر

۷۵ ۳ - ۴ - ۲ - ۱ - حشر عقول خاص و ناب

۷۶ ۳ - ۴ - ۲ - ۲ - حشر نفوس ناطقه

۷۷ ۳ - ۴ - ۲ - ۳ - حشر نفوس حیوانی

۷۷ ۳ - ۴ - ۲ - ۴ - حشر نفوس نباتی

۷۸ ۳ - ۴ - ۲ - ۵ - حشر جمادات و عناصر

۷۹ ۳ - ۴ - ۲ - ۶ - حشر هیولا و ماده

۸۰ - فصل چهارم : نقلیات مراحل پس از حشر از دیدگاه ملاصدرا

۸۱ ۴ - ۱ - حساب و میزان

۸۲ ۴ - ۱ - ۱ - حقیقت حساب

۸۲ ۴ - ۱ - ۲ - حقیقت میزان

۸۳ ۴ - ۱ - ۳ - انواع میزان

۸۳ ۴ - ۱ - ۳ - میزان علوم

۸۴ ۴ - ۱ - ۳ - میزان اعمال

۸۵ ۴ - ۱ - ۴ - طوایف گوناگون مردم در روز قیامت

۸۷ ۴ - ۲ - صراط

۸۷ ۴ - ۲ - ۱ - صراط مستقیم

- ۸۹ ماهیت صراط ۲ - ۲ - ۴
- ۹۱ انحاء صراط ۳ - ۲ - ۴
- ۹۲ نحوه گذر از پل صراط ۴ - ۲ - ۴
- ۹۳ بهشت و جهنم ۳ - ۲ - ۴
- ۹۳ ماهیت بهشت و جهنم ۱ - ۳ - ۴
- ۹۵ انواع بهشت و جهنم ۲ - ۳ - ۴
- ۹۶ مکان بهشت و جهنم ۳ - ۳ - ۴
- ۹۸ مظاهر بهشت و جهنم ۴ - ۳ - ۴
- ۱۰۰ درهای بهشت و جهنم ۵ - ۳ - ۴
- ۱۰۱ نگهبانان بهشت و جهنم ۶ - ۳ - ۴
- ۱۰۴ کیفیت خلود اهل دوزخ ۷ - ۳ - ۴
- ۱۰۸ تجدد و نو شدن احوال بهشتیان و دوزخیان ۸ - ۳ - ۴

۱۱۲ **نتایج و پیشنهادات**

۱۱۷ **منابع**

مقدمه

بی‌تردید در دنیایی که انسان بیشترین آسیب‌ها را از ناراحتی‌های روحی و روانی متحمل می‌شود، دانستن این‌که آیا سرانجام خوشی برای او متصور است یا نه، خالی از لطف نیست. به همین دلیل مسأله معاد و اندیشه جاودانگی، همواره یکی از مهم‌ترین دغدغه‌ها و اساسی‌ترین پرسش‌های آدمی، خصوصا برای دانشمندان و متفکران بوده است.

حس حقیقت‌جویی انسان و میل او به جاودانگی مسأله معاد را بسیار پررنگ‌تر از هر چیز دیگری برای او ساخته است. شاهد مثال این قول وجود این عقیده به صورت همگانی در میان مذاهب و ادیان بزرگ تاریخ بوده است.

در میان این ادیان تأکید دین مبین اسلام به عنوان آخرین و کامل‌ترین دین الهی، به این اصل اساسی اهمیت ویژه‌ای بخشیده است و به تعبیر ملاصدرا، معاد رکن عظیم اسلام است:

"اعلم ان مسأله المعاد هی رکن عظیم فی الاسلام." (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۲: ۷۱۲)

ملاصدرا از جمله فلاسفه مسلمانی است که برای این مطلب اهمیت فراوانی مبذول داشته و در کتب مختلف خویش بارها به تطابق احکام دینی با عقائد فلسفی اذعان می‌نماید و برای

اثبات بسیاری مسائل از مستندات قرآنی بهره می‌جوید. مسأله حیات پس از مرگ نیز از این امر مستثنی نیست و وی قسمت عمده‌ای از عمر خود را به تحقیق پیرامون این مسأله اختصاص داده است.

آنچه در این پژوهش، به عنوان مسأله تحقیق، ذهن ما را درگیر خود نموده است، اهمیت و ضرورت بحث معاد در نظر صدراست. او مباحث کلی معاد مثل اصل معاد را با استفاده از قواعد فلسفی چون حرکت جوهری اثبات کرده و بالغ بر ده اصل فلسفی عقلانی برای اثبات معاد جسمانی ذکر می‌کند.

با توجه به این که فلاسفه بیشتر به مسائل عقلی توجه دارند، عموماً جنبه‌های نقلی برخی مباحث را در نظر نمی‌گیرند، ولی صدرا از جمله فیلسوفانی است که در کتب مختلف خویش، علاوه بر مطرح کردن مسائل با براهین فلسفی و عقلی، شواهدی از آیات و روایات را هم برای قوت بخشیدن به کار خود مورد استفاده قرار می‌دهد.

پر واضح است که براهین و قواعد فلسفی در تبیین مراحل پس از مرگ کافی نیستند و با این که ایمان به معاد رکن عظیمی در اسلام است اما حقایق و احوال آخرت را جز به اخبار پیامبر اکرم(ص) نمی‌توان دریافت کرد. به اعتقاد ملاصدرا ایمان به حقایق و احوال آخرت از علوم مکاشفه هستند که خرد اهل نظر از ادراک آن عاجز است. (ملاصدرا، ۱۳۷۶: ۳۴ - ۳۵، مقدمه مصحح) بنابراین هر کس به قدر نور ایمان و عرفانش آن راه را می‌بیند.

۱ - شرح کوتاهی از زمینه(موضوع) و مسأله پژوهش و ضرورت انجام آن

نظر به این که بخشی از مباحث مورد اعتقاد در بحث معاد جنبه نقلی داشته و در مباحث فلسفی بیشتر تکیه بر استدلال است، عموماً جنبه‌های نقلی این بحث مورد غفلت واقع می‌شود. آنچه مسلم است این است که ملاصدرا توانایی عقل را در مباحث دینی انکار نکرده است.

شاهد مثال بر این موضوع، در مباحث کلی معاد است که وی اصل آنرا بر اساس حرکت جوهری اثبات کرده و بالغ بر ده اصل فلسفی - عقلانی برای اثبات نوع جسمانی آن ذکر می‌کند. وی نسبت به فروع مسأله معاد بی‌توجه نبوده و در تألیفات مختلفش به تبیین مراحل پس از مرگ تا حشر مثل موت، قبر و... و مراحل پس از حشر مثل صراط، میزان و... پرداخته و با تکیه بر مستندات قرآنی و روایی صحت ادعای خود را اثبات می‌نماید. با توجه به این‌که این مباحث نقلی هستند، زبان خاصی دارند و این مفاهیم فقط برای دین‌داران معنادار است، البته می‌توان مطابق الگوهایی که در کلام جدید در خصوص مباحث زبان دین مطرح شده است به آن‌ها پرداخت که موضوع مورد بحث ما نیست و بحث مستقلی را می‌طلبد. این پژوهش در پی آن است تا نشان دهد، چگونه اندیشه‌ها و عقائد دینی می‌توانند با اندیشه‌های فلسفی پیوند برقرار کنند.

۲ - شرح فشرده‌ای از برخی پژوهش‌های انجام شده در زمینه پژوهشی

مقالات و پایان‌نامه‌های متعددی پیرامون موضوع معاد نوشته شده است و برخی محققین به‌طور خاص به معاد جسمانی صدرا پرداخته‌اند؛ مانند مقاله‌ای که آقای محمدجواد پیرمرادی با عنوان "مبانی نظری معاد جسمانی از دیدگاه ملاصدرا" نوشته که این مقاله در شماره ۳۶ خردنامه صدرا در تابستان ۸۳ به چاپ رسیده است.

عده‌ای معاد جسمانی را از دیدگاه قرآن و روایات بررسی کرده‌اند؛ مثل پایان‌نامه آقای کرم سیاوشی که تحت عنوان "معاد جسمانی از دیدگاه قرآن و حدیث" نگاشته شده است. این پایان‌نامه به راهنمایی دکتر غروی نائینی در دانشگاه تربیت مدرس می‌باشد.

همچنین برخی نیز به صورت تطبیقی در این زمینه پژوهش کرده‌اند؛ مانند پایان‌نامه آقای اسماعیل عفت پناه که با عنوان "بررسی تطبیقی معاد جسمانی از دیدگاه ابن سینا، شیخ اشراق و ملاصدرا" به راهنمایی دکتر الله‌بداستی نوشته شده است.

پایان‌نامه دیگری که در این زمینه نوشته شده، تحت عنوان "تحقیق در شواهد قرآنی ملاصدرا در بحث معاد" است که به راهنمایی دکتر غلام‌حسین ابراهیمی دینانی در دانشگاه قم توسط خانم سراج شیروانی نگاشته شده است.

پژوهش‌های فوق‌مجموعاً با تحقیقی که این حقیر در پی آن هستم از این جهت تفاوت دارند که آن‌ها صرفاً به بررسی معاد جسمانی صدرا و اثبات آن و تأیید آن با آیات قرآنی پرداخته‌اند، اما اینجانب در پی بررسی جزئیات معاد مثل عذاب قبر، صراط و میزان، بهشت و جهنم و... با استناد به آیات و روایات هستم.

۳- پرسش اصلی تحقیق

بررسی جنبه‌های نقلی ملاصدرا از حیات پس از مرگ ناظر به چه مباحثی است؟

۴- پرسش‌های فرعی

۱- مباحث نقلی ملاصدرا در مراحل قبل از قیامت، عموماً چه موضوعاتی را شامل می‌شود؟

۲- مباحث نقلی ملاصدرا در مراحل وقوع قیامت و حشر، چه موضوعاتی را شامل می‌شود؟

۳- مباحث نقلی ملاصدرا در مراحل پس از حشر، چه موضوعاتی را شامل می‌شود؟

۵ - فرضیه‌های پژوهش

- ۱ - ملاصدرا با شواهد قرآنی و روایی، موضوعاتی مانند "موت"، "قبر و ثواب و عذاب قبر"، "برزخ" و "نفخ صور" را بیان می‌کند.
- ۲ - به اعتقاد ملاصدرا موضوعاتی چون "قیامت"، "علائم و حالات ایجاد شده در روز قیامت"، "بعث" و "حشر" مستندات نقلی در قرآن و روایات دارند.
- ۳ - ملاصدرا در بیان مسائلی هم‌چون "حساب و میزان"، "صراط" و "بهشت و جهنم" که مربوط به پس از حشر می‌باشد، به مستندات نقلی در قرآن و روایات استناد جسته است.

۶ - معرفی فصول

در فصل اول این پژوهش ابتدا معاد را در ادیان مختلف بررسی می‌کنیم، یعنی به این مسأله توجه می‌نماییم که آیا ادیان به مسأله حیات پس از مرگ معتقد بوده‌اند یا نه؟ آیا ادیان معاد را به صورت عقلی، یعنی با استدلال منطقی پذیرفته‌اند و یا این که صرفاً به نقل اکتفا کرده‌اند؟ سپس به طور خاص به بررسی نظریه معاد جسمانی صدرا و بیان اصول عقلانی وی در این خصوص می‌پردازیم.

بنابراین، موضوع اصلی مورد بحث در این پژوهش، بررسی نقلیات مراحل پس از مرگ است که به طور کلی به سه مرحله عمده تقسیم می‌شود. مرحله اول امور قبل از قیامت است که شامل موت، قبر، برزخ و نفخ صور می‌باشد، که در فصل دوم مورد بررسی قرار گرفته است. در فصل سوم به بررسی نقلیات مرحله دوم یعنی مراحل وقوع قیامت و حشر، که شامل قیام قیامت، احوال و علائم ایجاد شده در آن روز و هم‌چنین بحث بعث و حشر است، می‌پردازیم.

و نهایتاً در فصل چهارم نقلیات مرحله آخر یعنی مراحل پس از حشر را مورد بررسی قرار خواهیم داد. این مرحله مشتمل بر سه مبحث حساب و میزان، صراط و بهشت و جهنم است. در هر یک از این مراحل، ضمن تقریر و بیان نظر صدرا، نقلیات مطرح شده در هر مرحله را مورد بحث قرار خواهیم داد.

۱ - فصل اول

حیات پس از مرگ در ادیان مختلف

مسأله معاد امری است که از دیرباز مورد توجه همگان بوده و ادیان مختلف بدان اشاره داشته‌اند؛ که مطابق آن زندگی انسان‌ها پایانی ندارد و جاویدان است. به طور کلی ادیان به دو گروه ابراهیمی و غیر ابراهیمی تقسیم می‌شوند. ادیان ابراهیمی که شامل یهودیت، مسیحیت و اسلام است، توسط پیامبرانی آورده شده‌اند که همگی از نوادگان ابراهیم خلیل(ع) هستند. ادیان غیر ابراهیمی شامل دین‌هایی چون هندوئیسم، بودیسم، سیک، جینیسم، زرتشت، شینتو و ... می‌شوند، که در این جا برای رعایت اختصار به ذکر نمونه‌هایی از آن‌ها اکتفا می‌کنیم و در صدد بررسی این مطلب هستیم که مسأله معاد به چه شکلی در این ادیان مطرح شده است؛ یعنی به این امر توجه می‌کنیم که آیا این ادیان به مسأله حیات پس از مرگ معتقد بوده‌اند یا نه، آیا این‌ها معاد را به صورت عقلی، یعنی با استدلال منطقی پذیرفته‌اند و یا این‌که صرفاً به نقل اکتفا کرده‌اند؟

۱ - ۱ - حیات پس از مرگ در ادیان غیر ابراهیمی

در این بخش به بررسی مسأله حیات پس از مرگ در ادیان هندو، سیک، بودا و زرتشت که از مهم‌ترین و مشهورترین ادیان غیر ابراهیمی به‌شمار می‌روند، می‌پردازیم.

۱-۱-۱ - حیات پس از مرگ در دین هندو

مطابق آیین هندوئیسم، روح فناپذیر بشر بعد از مرگ جسمانی به حیات خود ادامه می‌دهد، و بر حسب اعمال گذشته خود، به بدن جدید دیگری وارد می‌شود.

هندوها معتقدند که "روح آدمی در همه احوال یک سلسله توالد و تجدید را طی می‌کند و پیوسته از عالمی به عالم دیگر وارد می‌شود تا این‌که در زمان مرگ به پیکر دیگری منتقل می‌شود. تنها در یک حالت خاص این استثناء وجود دارد و آن زمانی است که روح در اعلی‌ترین به وحدت تام رسد و یا در اسفل السافلین به طور ابد سرنگون شود." (ناس، ۱۳۷۰: ۱۵۵)

انتقال ارواح از پیکری به پیکر دیگر، همیشه در سطحی واحد نیست بلکه ممکن است در زمانی محدود در عوالم گوناگون نمودار گردد. مثلاً گاهی در نباتات و اشجار و زمانی در حیوانات و جانوران و گاهی در عوالم بالای هستی، این اتفاق می‌افتد.

ایده هندوئیسم در ارتباط با حیات پس از مرگ، صورت دیگری از تناسخ می‌باشد. قابل ذکر است که به عقیده تناسخیان، بازگشت انسان‌ها ممکن است به یکی از چهار صورت زیر باشد:

۱. رسخ، یعنی حلول روح شخص متوفی در جمادات.

۲. فسخ، یعنی حلول روح شخص متوفی در نباتات.

۳. مسخ، یعنی حلول روح شخص متوفی در حیوانات.

۴. نسخ، یعنی حلول روح شخص متوفی در انسان‌ها. [تناسخ] (توفیقی، ۱۳۷۹: ۴۰)

هندوها معتقدند آدمی همواره در گردونه، تناسخ و توالدهای مکرر در جهان پررنج گرفتار است، و تنها راه رهایی انسان از این گردونه پیوستن به "نیروانا"^۱ است.

۱. این کلمه در لغت به معنای خاموشی و آرامش و در اصطلاح به "فنا فی الله" دلالت می‌کند. (توفیقی، ۱۳۷۹: ۴۰)